

הרב דוד אסולין

“פיל שבלע כפיפה מצרית” - עיון באגדה לימוד התורה והוראתה: בין רבא לרב דימי מנהרדעא

א. פתיחה – הסיפור

רב דימי מנהרדעא אייתי גרוגרות בספינה.
אמר ליה ריש גלותא לרבא פוק חזי אי צורבא מרבנן הוא נקיט ליה שוקא
אמר ליה רבא לרב אדא בר אבא פוק תהי ליה בקנקניה
נפק אזל בעא מיניה: פיל שבלע כפיפה מצרית והקיאה דרך בית הרעי מהו?
לא הוה בידיה.
אמר ליה מר ניהו רבא?
טפח ליה בסנדליה, אמר ליה: בין דידי לרבא איכא טובא. מיהו, על כרחך אנא
רבך, ורבא רבה דרבך!
לא נקטו ליה שוקא - פסיד גרוגרות דידיה.
אתא לקמיה דרב יוסף אמר ליה: חזי מר מאי עבדו לי!
אמר ליה: מאן דלא שהייה לאוניתא דמלכא דאדום, לא נשהייה לאוניתך,
דכתיב: 'כה אמר ה' על שלשה פשעי מואב ועל ארבעה לא אשיבנו על שרפו
עצמות מלך אדום לסיד' (עמוס ב, א).
נח נפשיה דרב אדא בר אבא.
רב יוסף אמר: אנא ענישתיה דאנא לטייתיה.
רב דימי מנהרדעא אמר: אנא ענישתיה דאפסיד גרוגרות דידי.
אביי אמר: אנא ענישתיה דאמר להו לרבנן אדמגרמיתו גרמי בי אביי, תו אכלו
בישרא שמינא בי רבא.
ורבא אמר: אנא ענישתיה דכי הוה אזיל לבי טבחא למשקל אומצא, אמר להו
לטבחי: אנא שקילנא בישרא מיקמי שמעיה דרבא, דאנא עדיפנא מיניה!
רב נחמן בר יצחק אמר: אנא ענישתיה.
דרב נחמן בר יצחק ריש כלה הוה,
כל יומא מיקמי דניעול לכלה מרהיט בהדיה רב אדא בר אבא לשמעתיה והדר
עייל לכלה.

ההוא יומא נקטוה רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע לרב אדא בר אבא משום דלא הוה בסיומא אמרו ליה אימא לן הני שמעתתא דמעשר בהמה היכי אמרינהו רבא?

אמר להו: הכי אמר רבא, והכי אמר רבא, אדהכי נגה ליה לרב נחמן בר יצחק ולא אתי רב אדא בר אבא. אמרו ליה רבנן לרב נחמן בר יצחק: קום דנגה לן, למה יתיב מר? אמר להו: יתיבנא וקא מנטרא לערסיה דרב אדא בר אבא. אדהכי נפק קלא דנח נפשיה דרב אדא בר אבא. ומסתברא דרב נחמן בר יצחק ענשיה.¹

[תרגום והסבר:

רב דימי מנהרדעא הביא גרוגרות (תאנים מיובשות) בספינה. אמר לו ראש הגולה לרבא: צא וראה, אם תלמיד חכם הוא, תפוס לו השוק.² אמר לו רבא לרב אדא בר אבא: צא תהה על קנקנו. יצא, הלך, שאל אותו: פיל שבלע כפיפה מצרית (סל עשוי מנצרים) והקיאה דרך בית הרעי (הוציאה דרך פי הטבעת), מהו (האם היא מקבלת טומאה או לא)? לא היה בידו.

אמר לו (רב דימי לרב אדא בר אבא): האם אדוני הוא רבא? היכה אותו על סנדלו, אמר לו: ביני לבין רבא יש הרבה. מכל מקום, על כרחך אני רבך, ורבא הוא רבו של רבך. לא תפסו לו את השוק, והפסיד את הגרוגרות שלו (שהתקלקלו כיון שלא הצליח למוכרם).

בא לפני רב יוסף, אמר לו: ראה אדוני, מה עשו לי! אמר לו: מי שלא שיהה את הונאתו (ציעורו) של מלך אדום, לא ישהה את הונאתך, שכתוב: 'כה אמר ה' על שלשה פשעי מואב ועל ארבעה לא אשיבנו על שְׁרָפוֹ עצמות מלך אדום לסיד' (עמוס ב, א). מת רב אדא בר אבא.

רב יוסף אמר: אני ענשתיו (בגללי מת), שאני קיללתי. רב דימי מנהרדעא אמר: אני ענשתיו, שהפסיד את הגרוגרות שלו. אביי אמר: אני ענשתיו, שאמר להם לחכמים: עד שאתם 'מכרסמים' עצמות בבית אביי, אכלו בשר שמן בבית רבא.³ ורבא אמר: אני ענשתיו, שכשהיה הולך (רב אדא בר אבא) לבית הטבח לקחת חתיכת בשר, אמר להם לטבחים: אני לוקח בשר לפני שמשו של רבא, שאני עדיף ממנו.

רב נחמן בר יצחק אמר: אני ענשתיו; שרב נחמן בר יצחק ראש כלה⁴ היה.

¹ כבא בתרא כב ע"א.

² רש"י ד"ה נקיש ליה שוקא: "הכרוז שלא ימכור איש בעיר גרוגרות אלא הוא".

³ רש"י ד"ה דאמר להו לרבנן אדמגורמיתו גרמי בי אביי: "שהיה רגיל לומר לתלמידים עד שאתם הולכים אצל אביי לגרם עצמות כלומר ללמוד שלא לשובע". שם ד"ה תו אכלו: "בואו ולמדו הלכות צהובות מרווחות אצל רבא".

⁴ ממונה ללמד את בני הישיבה לאחר שמיעת הדרשה מפי ראש הישיבה (לפי פירוש הרב עדין אבן-ישראל שטיינזלץ על אתר). ולפי פירוש אחר: האחראי על ההוראה במעמד ירחי כלה. הנוהג בישיבות בכל היה, שהיו

כל יום, לפני שנכנס ללמד ב'כלה', היה 'מריץ' אתו רב אדא בר אבא את הלכתו (עובר אתו על סוגיותו), ואחר כך נכנס (רב נחמן בר יצחק) ל'כלה'.
יום אחד 'תפסוהו' רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע לרב אדא בר אבא, משום דלא היו בסיום (המסכת). אמרו לו: אמור לנו, אלו ההלכות של מעשר בהמה, איך אמרן רבא?
אמר להם: כך אמר רבא, וכך אמר רבא.
בינתיים, התאחר לו (הזמן) לרב נחמן בר יצחק, (ועוד) לא בא רב אדא בר אבא. אמרו לו החכמים לרב נחמן בר יצחק: עמוד (ללמד) שמאוחר לנו, למה יושב אדוני?
אמר להם: אני יושב ומחכה למיטתו של רב אדא בר אבא (שמת, ולכן לא בא).
בינתיים יצא קול שנפטר רב אדא בר אבא.
ומסתבר (לפי סיפור זה) שרב נחמן בר יצחק ענשו.

שני חלקים ברורים קיימים באגדה זו: בחלק ראשון הסיפור ממוקד במפגש בין רב דימי מנהרדעא לרב אדא בר אבא, שמתסיים במותו של רב אדא בגלל מה שגרם לרב דימי; בחלק השני, האגדה דנה בסיבת מותו של רב אדא, כאשר כמה אמוראים מחבריו ורבותיו של רב אדא, מסבירים כל אחד בדרכו את סיבת מותו. ברור שלא מדובר בסיפור בעל 'סוף טוב'. להפך, מתרחשת כאן טרגדיה קשה, כאשר מערכת יחסים רעועה בין רב אדא לחבריו, מסיימת במותו של רב אדא. מדוע נוהג רב אדא בגסות בתלמיד חכם האורח ו'מכשיל' אותו בשאלה כל כך מסובכת לכאורה?⁵ ובכלל, מה מלמדנו הסיפור הזה?
בעיוננו ננסה לעמוד על הרקע הרעיוני לסיפור שלפנינו, ודרכו נעמוד על שיטתו הכללית והרחבה של רבא ביחס ללימוד תורה, ונברר מהי הבעייתיות בדרכו של רב אדא.

ב. מי הוא המלמד הרצוי? - בין רבא לרב דימי מנהרדעא

נראה לעניות דעתי, שהסיפור שלפנינו, על שני חלקיו, מתחיל בעצם בדף הקודם. שם אנו מוצאים שתי מחלוקות בין רבא לרב דימי מנהרדעא:

[א.] ואמר רבא: האי מקרי ינוקי דגריס, ואיכא אחרינא דגריס טפי מיניה - לא מסלקינן ליה, דלמא אתי לאיתרשולי.⁶ רב דימי מנהרדעא אמר: כל שכן דגריס טפי,⁷ קנאת סופרים תרָבָה חכמה.⁸

[תרגום והסבר: ואמר רבא: אם יש מלמד תינוקות⁹ שגורס, ויש אחר שגורס יותר ממנו - לא מסלקים אותו (את זה שגורס פחות), שמא יבוא (השני) להתרשל (כי

חודשיים בשנה, אדר ואלול (שבהם אין עבודה חקלאית), שבהם הציבור הרחב היה בא ללמוד תורה מפי ראש הישיבה והחכמים.

⁵ כפי שנראה בהמשך, הראשונים מציינים שהשאלה הזאת כלל לא מסובכת.

⁶ רש"י, ד"ה דילמא אתי לאיתרשולי: "יתפאר בלבו שאין כמותו ויתרשל מן התינוקות ולא יירא שמא יסלקוהו".

⁷ רש"י, ד"ה כל שכן: "כשחשבנוהו, יתן לב להיות למד יפה, שדואג מקנאת חבריו שסלקוהו מפניו שיביישנו בבני העיר".

⁸ בבא בתרא כא ע"א.

⁹ בלשון חז"ל, הן בעברית בן בארמית, ילדים קרויים תינוקות, ובלשון זו נשתמש אף אנו.

יסמוך על מעמדו ככזה שלומד יותר). רב דימי מנהרדעא אמר: כל שכן (להפך, כך יבוא השני) לגרוס יותר, (מפני ש)קנאת סופרים (מלמדי תינוקות)¹⁰ תרבה חכמה].

[ב.] ואמר רבא: הני תרי מקרי דרדקי, חד גריס ולא דייק¹¹ וחד דייק ולא גריס - מותבינן ההוא דגריס ולא דייק, שבשתא ממילא נפקא. רב דימי מנהרדעא אמר: מותבינן דדייק ולא גריס, שבשתא כיון דעל - על.¹²

[תרגום והסבר: ואמר רבא: שני מלמדי תינוקות, אחד גורס (לומד הרבה) ולא מדייק, ואחד מדייק ולא גורס (לומד פחות) - מושיבים את זה שגורס ולא מדייק, (כי) שיבוש ממילא יוצא. רב דימי מנהרדעא אמר: מושיבים את זה שמדייק ולא גורס, (כי) שיבוש כיון שנכנס - נכנס.]

לשיטת רבא, אין לסלק מלמד אחד כדי להעמיד מלמד אחר טוב ממנו; ולשיטת רב דימי, ניתן לעשות זאת. לשיטת רבא, מלמד שמרבה ללמד, גם אם לא מדקדק בתלמידיו שילמדו כראוי ולא יטעו בהבנתם, עדיף על מלמד המדקדק עם תלמידיו; ולשיטת רב דימי, דווקא המלמד המדקדק עם תלמידיו עדיף על הגורס.

האם ניתן לראות חוט המקשר בין שתי המחלוקות? נראה ששיטת רב דימי ברורה ועקבית: יש להעדיף באופן מובהק את מידת הזהירות ביחס לבחירת המלמד הרצוי. חוסר זהירות עלול להביא אסונות כי 'שבשתא כיון דעל על'. והנה, לפי הגמרא, אדם גדול כיואב בן צרויה, לא קיים את מצוות מחיית עמלק, כיון שגדל על טעות שהורשה בו עוד בזמן שלמד כילד בבית הספר, כאשר למד את הפסוק 'תמחה את זכר עמלק' בשווא תחת האות ז' ולא בצירה:

(המשך המובאה הקודמת) דכתיב: 'כי ששת חדשים ישב שם יואב וכל ישראל עד הכרית כל זֶכֶר באדום' (מלכים א' יא, טז). כי אתא לקמיה דדוד, אמר ליה: מאי טעמא עבדת הכי? אמר ליה, דכתיב: 'תמחה את זֶכֶר עמלק' (דברים כה, יט). אמר ליה: והא אנן זֶכֶר קרינן! אמר ליה: אנא זֶכֶר אקרינן. אזל שייליה לרביה, אמר ליה: היאך אקריתן? אמר ליה: זֶכֶר. שקל ספסירא למיקטליה, אמר ליה: אמאי? אמר ליה: דכתיב: 'ארור עושה מלאכת ה' רמָה' (ירמיהו מח, י). אמר ליה: שבקיה לההוא גברא דליקום בארור. אמר ליה, כתיב: 'וארור מונע חרבו מדם' (שם). איכא דאמרי: קטליה, ואיכא דאמרי: לא קטליה.

[תרגום והסבר: כשבא (יואב) לפני דוד, אמר לו: מדוע עשית כך (שלא הרגת את הנקבות)? אמר לו, שכתוב: 'תמחה את זֶכֶר עמלק' (דברים כה, יט). אמר לו: והא אנן זֶכֶר קרינן! אמר לו: אנא זֶכֶר אקרינן. הלך (יואב) שאל את רבו, אמר לו: איך הקרית לנו? אמר לו: זֶכֶר. שלף חרב להורגו. אמר לו (הרב): מדוע? אמר לו (יואב): (מפני) שכתוב: 'ארור עושה מלאכת ה' רמָה' (ירמיהו מח, י). אמר לו: עזוב אותי ואשאר ב'ארור'. אמר לו, כתוב: 'וארור מונע חרבו מדם' (שם). יש אומרים: הרגו, ויש אומרים: לא הרגו.]

¹⁰ על דברי המשנה בקידושין, ד, יג: "לא ילמד אדם רווק סופרים", מסביר רש"י (בגמרא שם, פב ע"א, ד"ה סופרים) שסופרים הם מלמדי תינוקות. וראו להלן את דברי מהרש"א בעניין קנאת סופרים.

¹¹ רש"י, ד"ה דגריס ולא דייק: "שלומד הרבה ולא דייק בלימוד התינוקות שלא ישתבשו".

¹² בבא בתרא כא ע"א.

ובאמת, יש להבהיר את שיטת רבא. האם רבא מוכן להתפשר על מלמד גרוע, שמלמד את תלמידיו בצורה לא נכונה? כבר התוספות העלו שתי סתירות בדברי רבא עצמו. האחת: בסוגייתנו מובאת מימרא של רבא ש'מקרי ינוקא' זה 'פסידא דלא דדר', הפסד שלא ניתן להחזירו,¹³ ולכן הרי הוא 'כמותרה ועומד', ואם קלקל מסלקים אותו מיד בלא התראה! השנייה במסכת פסחים רבא עצמו משתמש בכלל 'שבשתא כיון דעל – על' בהקשר של הוראת התורה לבנים:

וכשאתה מלמד את בנך - למדהו בספר מוגה. מאי היא? אמר רבא ואיתימא רב משרשיא: בחדתא (ספר חדש, שאינו מוגה), שבשתא כיון דעל – על.¹⁴

מהתוספות בשני המקומות עולה, שגם רבא אינו מזלזל חלילה באיכותם של המחנכים. גם לדעתו, מלמד שמורה את תלמידיו דברים מוטעים, הרי זה מעיין גזל.¹⁵ ברור, שמלמד שאינו יודע תורה ומורה את תלמידיו בטעות אינו יכול ללמד, וזה דומה למי שמלמד את תלמידו בספר שאינו מוגה, אלא שמדובר כאן במלמד שאינו מדקדק מספיק עם תלמידו, לברוק שלמדו כהוגן ולא טעו, אבל הוא עצמו לימד כראוי.¹⁶ אולם כדי להבין את שיטת רבא, יש להרחיב את היריעה על תפיסתו של רבא, את לימוד התורה ואת הוראתה.

ג. שיטת רבא בהוראת התורה בסוגייתנו

לרבא יש מימרות רבות המפוזרות בכמה מקומות בתלמוד, הקשורות ללימוד התורה והוראתה. נעיין תחילה בסוגייתנו. המשנה, שממנה מתחילה הסוגיה של הוראת התורה, לכאורה אינה עוסקת בנושא הוראת התורה. כך שנינו:

לא יפתח אדם חנות של נחתומין ושל צִפְעִין תחת אוצרו של חבירו, ולא רפת בקר; באמת, ביין התירו, אבל לא רפת בקר. חנות שבחצר – יכול למחות בידו ולומר לו: איני יכול לישן מקול הנכנסין ומקול היוצאין. עושה כלים – יוצא ומוכר בתוך השוק, אבל אינו יכול למחות בידו ולומר לו: איני יכול לישן לא מקול הפטיש ולא מקול הריחיים ולא מקול התינוקות.¹⁷

כאשר המשנה קובעת ש"אינו יכול למחות בידו ולומר לו: איני יכול לישן... ולא מקול התינוקות", מסתבר, בפשטות, שהכוונה לתינוקות הבאים לשחק בחצר מסוימת או באים לקנות בחנות שבחצר. אלא שהגמרא אומרת שפירוש זה קשה מהמשנה גופא: מדוע אם כן אנו אומרים שיכול למחות על הנכנסים והיוצאים? שני תירוצים מתרצת הגמרא: אביי מתרץ:

¹³ ועיינו בתוספות, כא ע"ב, ד"ה ומקרי, שעמדו על הסתירה, שהרי ממש לפני כן רבא אמר "שבשתא כיון דעל – על", והם מתרצים בשם ר"י, שיש כאן הפסד משום שבאותו זמן של הלימוד המוטעה יש ביטול תורה שלא ניתן לתקנו אחר כך.

¹⁴ פסחים ק"ב ע"א.

¹⁵ זהו גזל זמנם של התלמידים (ואולי אף גזל כספם של ההורים שמשלמים), שהיו יכולים ללמוד דבר מתוקן באותו זמן. ראו לעיל, הערה 13.

¹⁶ כך נראה לפרש את דברי התוספות בפסחים, וכן מפרשים התוספות בסוגייתנו (כא ע"א, ד"ה סך) בשם רבינו חננאל ביחס לרבו של יואב: "פירש רבנו חננאל, דרביה אקרייה זְכָר כדון, והיינו רמייה דלא אשגח למידע היכי הוה קרי תלמידיה, וכן נראה. אבל אין נראה לפרש שגם רבו טעה ולימדו זְכָר, דאם כן לאו רמייה הוא". ועיינו גם בחידושי הרמב"ן.

¹⁷ משנה בבא בתרא, ג, ג.

”סיפא אתאן לחצר אחרת“¹⁸, היינו, שאי אפשר למחות על קול התינוקות הבא מחצר אחרת, אבל יכול למחות על רעש הבא מחצרו. לעומת זאת, רבא מתרץ:

סיפא אתאן (בסוף המשנה באנו, אנו דנים ביחס) לתינוקות של בית רבן ומתקנת יהושע בן גמלא ואילך. דאמר רב יהודה אמר רב: ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכח תורה מישראל. שבתחלה, מי שיש לו אב – מלמדו תורה, מי שאין לו אב – לא היה למד תורה...; התקינו שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים... ועדיין מי שיש לו אב – היה מעלו ומלמדו, מי שאין לו אב – לא היה עולה ולמד; התקינו שיהו מושיבין בכל פלך ופלך ומכניסין אותן כבן שש עשרה כבן שבע עשרה, ומי שהיה רבו כועס עליו – מבעיט בו ויצא; עד שבא יהושע בן גמלא ותיקן, שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, ומכניסין אותן כבן שש כבן שבע.¹⁹

לפי דברי רבא, המשנה אינה עוסקת בתינוקות סתם, אלא בתינוקות שלומדים תורה. על רעש הבא מתינוקות כאלה לא ניתן למחות, מאז תקנת יהושע בן גמלא שתיקן ש”מושיבים מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר ומכניסין אותו כבן שש כבן שבע”. לתקנה זו שהיא מעין ‘חוק חינוך חובה’, יש גם מחיר מסוים; השכנים אינם יכולים למחות על הימצאות תינוקות שלומדים תורה בחצרם, גם אם זה עלול לגרום לרעש וחוסר נוחות לאלו הדורים בסמוך למלמד התינוקות. לדעתו, לכך התכוונה המשנה כאשר קבעה שלא ניתן למחות על הפרעה בשינה בשל “קול התינוקות”!

הגמרא מקשה על הסברו של רבא משלוש ברייתות מפורשות, שנראה מהם בפשטות שניתן למחות גם במלמדי תינוקות:

[א.] מיתיבי: אחד מבני חצר שביקש לעשות רופא, ואמן, וגרדי, ומלמד תינוקות – בני חצר מעכבין עליו! (ומיישבים) הכא במאי עסקינן (כאן במה מדובר?) – בתינוקות דגויים.

[ב.] תא שמע: שנים שיושבין בחצר, וביקש אחד מהן לעשות רופא, ואמן, וגרדי, ומלמד תינוקות – חבירו מעכב עליו! (ומיישבים) הכא נמי – בתינוקות דגויים.²⁰

בשתי הברייתות הראשונות נאמר שניתן למחות ב’מלמד תינוקות’. ‘מלמד תינוקות’, אינו זהה ללשון המשנה “מקול התינוקות”. לשון זו מראה לכאורה, שגם במלמדי תינוקות שמלמדים תורה ניתן למחות. אך רבא אינו נרתע. לדעתו אי אפשר למחות במלמד תינוקות שלא ילמד בחצר. החשיבות של הלימוד כל כך גדולה, שאין אפשרות למחות במלמדים, גם אם קולם של התינוקות מפריע לבני החצר. לדעתו, ניתן למחות במלמדי תינוקות של גויים ולא במלמדים יהודים. הגמרא ממשיכה ומקשה על רבא מברייתא שלישית, ששם מפורש שניתן למחות ב’סופר יהודי’:

[ג.] תא שמע: מי שיש לו בית בחצר השותפין – הרי זה לא ישכירנו לא לרופא, ולא לאומן, ולא לגרדי, ולא לסופר יהודי, ולא לסופר ארמאי! (ומיישבים) הכא

¹⁸ בבא בתרא כ ע”ב.

¹⁹ שם כא ע”א.

²⁰ שם.

במאי עסקינן (כאן כמה מדובר?) – בסופר מתא (סופר העיר, הכותב שטרות ואגרות עבור בני העיר).²¹

גם כאן רבא נדחק לכאורה, ומפרש שמדובר בסופר העיר. נמשך לראות מימרות של רבא בנושא זה בסוגייתנו:

אמר רבא: מתקנת יהושע בן גמלא ואילך, לא ממטינן ינוקא ממתא למתא, אבל מבי כנישתא לבי כנישתא ממטינן, ואי מפסק נהרא לא ממטינן, ואי איכא תיתורא ממטינן, ואי איכא גמלא לא ממטינן.

ואמר רבא: סך מקרי דרדקי - עשרין וחמשה ינוקי, ואי איכא חמשין - מותבינן תרי, ואי איכא ארבעין - מוקמינן ריש דוכנא, ומסייעין ליה ממתא.²²

[תרגום והסבר: אמר רבא: מתקנת יהושע בן גמלא ואילך, לא מביאים ילד מעיר לעיר, אבל מבית כנסת לבית כנסת מביאים. ואם מפסיק נהר – לא מביאים, ואם יש גשר מביאים, ואם יש גשר צר – לא מביאים.]

ואמר רבא: סך (הכמות) למלמד תינוקות - עשרים וחמישה תינוקות, ואם יש חמישים – מושיבים שניים, ואם יש ארבעים - מעמידים ראש דוכן (עוזר), ומסייעים לו (בני) העיר (לשכר העוזר).]

שתי המימרות הללו ממשכות ומשלימות את המהלך הקודם בדבר תקנת יהושע בן גמלא. עיקר החידוש בדברי רבא הוא בחיזוק המערכת המקומית של לימוד התינוקות. הלימוד צריך להיעשות בכל מקום ומקום ולכן אין מעבירים מאזור לאזור. ומאידך, יש להגביל את גודלה של כיתת לימוד לעשרים וחמישה תלמידים למלמד אחד, או הוספת 'ריש דוכנא' אם יש יותר. ייתכן שעל רקע זה ניתן להבין את דעת רבא, שאינו מאפשר לסלק מלמד אחד מפני מלמד אחר, גם אם הוא טוב ממנו. הראיה של רבא היא ראייה כוללת. לסלק מלמד פחות מוצלח מפני חברו המוכשר, נראה נכון במבט ראשון, אבל האמת היא שזה מזיק למלמד עצמו ומתוך זה למערכת כולה. המלמד החדש עלול להתגאות, וכדברי רש"י: "יתפאר בליבו שאין כמותו ויתרשל מן התינוקות ולא יירא שמא יסלקוהו".²³ במצב כזה לא יהיה ביטחון לאיש, והמערכת כולה עלולה להיכנס לתחרות בלתי רצויה. רבא מסכים, כמובן, שאם מדובר במלמד שמתרשל ופושע בלימודו הרי שצריך להעבירו מתפקידו, אך מכאן עד סילוק מלמד טוב רק בגלל שבא לעיר מלמד אחר שיתכן שהוא טוב ממנו, לזה רבא כבר מתנגד.²⁴

²¹ שם. רש"י, ד"ה בסופר מתא, מפרש: "מלמד תינוקות העיר ומושיב מלמדים תחתיו והוא מורה את כולם אין יעשו ויש שם קול גדול". אך התוספות שם דוחים את פירושו: "נראה כמו שפירש רבנו חננאל, סופר מתא – כותב שטרות העיר".

²² שם.

²³ רש"י, כא ע"א, ד"ה דילמא אתי לאיתרשולי.

²⁴ בהקשר זה יש לשים לב לפירושו המעניין של הר"י מיגאש: "דאי מסלקינן ליה, אתי לאיתרשולי בנפשיה ולא גריס מידי, ומעקר מיניה כל מידי דהוה גריס מקמי הכין. ורב דימי אמר: כל שכן, כיון דחזי דמסלקינן ליה מיניה, משום דלא גריס טפי כחבריה, אזיל וטרח וגריס לנפשיה עד דגריס טפי כחבריה..." (חידושי רבי יוסף אבן מיגאש, בבא בתרא, כא ע"א). [תרגום והסבר: שאם מסלקים אותו (את הראשון), יבוא (השני) להתרשל בעצמו ולא ילמד כלום, ומעקר ממנו כל מה שהיה לומד קודם לכן. ורב דימי אמר: כל שכן, כיון שרואה (הראשון) שמסלקים אותו ממנו (את הראשון מפני השני), משום שאינו לומד יותר כחברו, הולך וטרח ולומד לעצמו עד שלומד יותר כחברו.] לשיטת הר"י מיגאש, הדאגה היא כאן ללימוד של המלמדים עצמם. מכאן למדנו דבר גדול: אין הוראה ללא לימוד עצמי של המלמד. המלמד אינו יכול ללמד תורה לאחרים, אלא אם כן הוא לומד בעצמו.

ד. שיטת רבא בלימוד התורה במסכת עבודה זרה

והנה, מסתבר ששיטת רבא בענייני הוראת התורה רחבה הרבה יותר. בכמה מקומות בתלמוד אנו מוצאים התבטאויות חשובות שלו בהקשר זה. סוגיה חשובה שבה מרוכזות כמה מימרות שלו מצויה במסכת עבודה זרה:

אמר רבא: לעולם ילמוד אדם תורה במקום שלבו חפץ, שנאמר: 'כי אם בתורת ה' חפצו' (תהלים א, ב). ואמר רבא: בתחילה נקראת על שמו של הקב"ה ולבסוף נקראת על שמו, שנאמר: 'בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה' (שם).

ואמר רבא: לעולם ילמד אדם תורה ואח"כ יהגה, שנאמר: 'בתורת ה' (שם), והדר 'ובתורתו יהגה' (שם).

ואמר רבא: לעולם ליגריס איניש, ואף על גב דמשפח ואף על גב דלא ידע מאי קאמר (לעולם ילמד אדם, ואף על פי ששוכח, ואף על פי שאינו יודע מה הוא אומר), שנאמר: 'גָּרְסָה נְפִשִּׁי לְתַאֲבָה' (שם ק"ט, כ), 'גרסה' כתיב ולא כתיב טחנה.

רבא רמי, כתיב: 'על גפני'²⁵ (משלי ט, ג), וכתיב: 'על כסא'²⁶ (שם, יד)! בתחלה על גפי, ולבסוף על כסא. כתיב: 'בראש מרומים' (משלי ח, ג), וכתיב: 'עלי דרך' (שם)! בתחלה בראש מרומים,²⁷ ולבסוף עלי דרך.²⁸

[...]

אמר רבא אמר רב סחורה אמר רב הונא, מאי דכתיב: 'הוֹן מְהֵלֵל יִמְעַט וְקִבֵּץ עַל יַד נְרָה' (משלי יג, יא)? אם עושה אדם תורתו חבילות חבילות²⁹ - מתמעט, ואם קובץ על יד³⁰ - ירבה.

אמר רבא: ידעי רבנן להא מילתא ועברי עלה (יודעים החכמים דבר זה ועוברים עליו).

אמר רב נחמן בר יצחק: אנא עבדתה וקיים בידי (אני עשיתי כך ועומד תלמודי בידי).³¹

יש כאן שיטת חינוך שלמה. אם במסכת בבא בתרא רבא מדבר על המבנה הכללי של מערכת החינוך בישראל, כאן הוא כבר עוסק בדרך הלימוד. תחילה על התלמיד להחליט על בחירת מקום הלימוד. אם אנו רוצים שהתלמיד יתקשר לתורה, הרי שהוא חייב ללכת למקום שבו הוא חפץ ללמוד.³² לאחר מכן רבא מדבר על דרך הלימוד הראויה: בתחילה יש להקדים את

²⁵ רש"י, ד"ה כתיב על גפי: "בתורה משתעי, שלחה נערותיה תקרא תלמידים העוסקין בה על גפי משמע כעל כנפים מושב שאינו קבוע".

²⁶ רש"י, ד"ה וכתיב: "קרא אחרינא 'על כסא', מקום כבוד קבוע, כמו: 'רק הכסא אגדל ממך' (בראשית מא, מ). לשון אחר, בתחילה 'על גפי' יחידי בלא תלמידים, כמו 'אם בגפו יבא'".

²⁷ רש"י, ד"ה בראש מרומים: "מסתלק במחבוראות".

²⁸ רש"י, ד"ה ולבסוף עלי דרך: "מורה הוראה לעין כל".

²⁹ רש"י ד"ה חבילות: "דגריס הרבה יחד, אינו יכול לחזור עליו פעמים רבות, ומשפח".

³⁰ רש"י ד"ה על יד: "מעט".

³¹ עבודה זרה יט ע"א.

³² הגמרא בעבודה זרה שם מביאה פירוש נוסף לפסוק זה: "אמר רבי: אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ". ופירש רש"י, ד"ה ממקום שלבו חפץ: "לא ישנה לו רבו אלא מסכת שהוא מבקש הימנו, שאם ישנה לו

הבקיאות והידע הרחב ורק לאחר מכן את העיון. וכהסברו של רש"י: "ילמד אדם – מרבו עד שתהא גירסת התלמוד ופירושו שגורה לו בפיו. ואח"כ יהגה – יעיין בתלמודו לדמות מילתא למילתא להקשות ולתרץ. ובראשונה לא יעשה כן, שמא יפְטַל והרב לא יפְצַא לו כל שעה, ועוד לאחר ששנה הרבה הוא מתיישב בתלמודו ומתרץ לעצמו דבר הקשה". לאחר מכן הוא מדבר על לימוד מדוד: אין ללמוד הרבה ביחד, באופן שהאדם לא יוכל לחזור על לימודו כדבעי, אלא יש ללמוד מעט מעט ולחזור על הדברים. אם למד אדם בדרך זו, התורה הופכת להיות חלק ממנו ממש, 'תורה דיליה',³³ שבתחילה היא קרויה על שם הקב"ה ולבסוף היא קרויה על שמו.

ה. שיטת רבא: האידיאל – תורה לשמה

הגמרא בברכות מביאה מימרא שהיתה שגורה בפיו של רבא:

מרגלא בפומיה דרבא: תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים; שלא יהא אדם קורא ושונה וכוּעט באביו ובאמו וברבו וכמי שהוא גדול ממנו בחכמה ובמנין, שנאמר: 'ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם' (תהלים קיא, י). 'לעושים' לא נאמר אלא 'לעושיהם'³⁴ - לעושים לשמה, ולא לעושים שלא לשמה. וכל העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא.³⁵

רש"י³⁶ ותוספות³⁷ על אתר משווים את דברי רבא כאן לדבריו במסכת פסחים שעולה מהם שהוא אינו מתנגד ללימוד שלא לשמה:

רבא רמי: כתיב 'כי גדל עד שמים חסדך' (תהלים נז, יא), וכתיב 'כי גדול מעל שמים חסדך' (תהלים קח, ה). הא כיצד? כאן – בעושינן לשמה, וכאן – בעושינן שלא לשמה. וכדבר יהודה, דאמר רב יהודה אמר רב: לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות אף על פי שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה.³⁸

ועל כך הם תירצו, שהלימוד הפסול לשיטת רבא הוא לימוד כזה "שאינו לומד כדי לקיים אלא לקנטר" (לשון רש"י). אבל אם אדם לומד "כדי שיכבדוהו" (שם), אף שאין זה הלימוד המעולה, מכל מקום הוא לימוד ראוי כשלב שעשוי להביא את האדם ללימוד לשמה. שיאו של לימוד התורה אמור להביא את הלומד ללימוד 'תורה לשמה'. לשיטת רבא, תהליך הלימוד הוא דינמי ומדורג. אי אפשר ללמוד הכול בתחילה, וגם אי אפשר לוודא שהתלמיד למד כל דבר בדקדוק רב. תהליכי הלמידה, ההפנמה והגדילה הולכים במקביל ולכן ייתכנו בדרך גם טעויות. אבל אם אדם לומד בהתמדה וחוזר על לימודו, והולך בתהליך ברור של הפנמה עד

מסכת אחרת אין מתקיימת, לפי שלבו על תאורו". מרן הרב קוק הרחיב מושג זה גם לבחירת התוכן הרוחני של הלימוד: הלימוד צריך להתרכז בתחומים שבהם האדם מוכשר יותר ושאליהם הוא נמשך יותר (עיינו למשל באורות התורה ט, א).

³³ ביטוי זה – 'תורה דיליה' – נאמר על ידי רבא עצמו בקידושין לב ע"ב, ובוהו הוא מסביר את שיטת רב יוסף הסובר ש"תלמיד חכם שמחל על כבודו – כבודו מחול", כי התורה היא חלק ממנו וקרויה על שמו, ולכן הוא יכול למחול על כבודו.

³⁴ בכתבי יד ומקבילות מובאת גרסה שונה: "'ללומדיהם' לא נאמר אלא 'לעושיהם'".

³⁵ ברכות יז ע"א.

³⁶ בד"ה העושה.

³⁷ בד"ה העושה, ובדומה לכך בתוספות בפסחים נ ע"ב, ד"ה וכאן.

³⁸ פסחים נ ע"ב.

השיא של תורה לשמה ו'תורה דיליה' – אז קיימת הצדקה ללימוד ראשוני גם אם אינו מדוקדק לגמרי.

ו. אמרות נוספות של רבא על לימוד התורה

נתבונן באמרות נוספות של רבא בעניין לימוד התורה. כך מובא במסכת תענית:

ואמר רבא: האי צורבא מרבנן דמי לפרצידיא דתותי קלא,³⁹ דכיון דנבט – נבט.⁴⁰
ואמר רבא: האי צורבא מרבנן דרתח, אורייתא הוא דקא מרתחא ליה, שנאמר:
'הלוא כה דברי כאש נאם ה' (ירמיהו כג, כט).⁴¹

שוב אנו רואים את תשומת הלב של רבא לדרך התפתחותו של תלמיד חכם. תלמיד חכם דומה לגרעין, שמתפתח אט אט, עד שהופך לצמח שנותן פירות. בשלב הבא, אישיותו הופכת להיות מזוהה עם התורה, עד שאפילו הכעס שלו הוא כעס של התורה.
מימרא נוספת של רבא מובאת במסכת סנהדרין:

אמר ריש לקיש: כל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו עשאו, שנאמר: 'ואת הנפש אשר עשו בחרן' (בראשית יב, ה). רבי אלעזר אומר: כאילו עשאו לדברי תורה, שנאמר: 'ושמרתם את דברי הברית הזאת ועשיתם אתם' (דברים כט, ח). רבא אמר: כאילו עשאו לעצמו, שנאמר: 'ועשיתם אתם' (שם), אל תקרי 'אתם' אלא 'אתם'.⁴²

ריש לקיש מדבר על 'העשייה' ביחס לתלמיד, ור' אלעזר ביחס לדברי התורה עצמם. רבא, לעומת זאת, דורש וסובר שלימוד כזה גורם לאדם לעשות את 'עצמו'. ומפרש את דבריו מהרש"א:

הוא מוסיף בזה, שאף הוא עצמו, אפשר בתחלת למודו עם בן חברו לא היה נקרא אדם, ובלמודו עמו תוסיף לו החכמה עד אשר נפשו נעשית נפש אדם.⁴³

חשובים ביותר בהקשר זה דברי רבא במסכת יומא:

³⁹ רש"י, ד"ה אפילו לפרצידיא דתותי קלא: "הגרעין שתחת גושה של קרקע".
⁴⁰ רש"י, ד"ה כיון דנבט נבט: "שמתיחיל לבצבץ ולעלות – עולה למעלה; כך תלמיד חכם, כיון שיצא שמו – הולך וגדל למעלה".

⁴¹ תענית ד ע"א. מימרות נוספות של רבא ביחס למעמדם המיוחד של תלמידי חכמים: "ואמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב: כל שאפשר לו לבקש רחמים על חברו ואינו מבקש – נקרא חוטא... אמר רבא: אם תלמיד חכם הוא צריך שיחלה עצמו עליו" (ברכות יב ע"ב); "אמר רבא: תיתי לי דכי אתא צורבא מרבנן לקמאי לדינא, לא מזיגנא רישי אבי סדיא כמה דלא מהפיקנא בזכותיה" (שבת קיט ע"א) [תרגום: יבוא עליי (לשון שבועה), שכשבא תלמיד חכם לפני לדין, איני מניח ראשי על הכרית עד שאהפך בזכותו]; "אמר רבא: צורבא מרבנן חזי לנפשיה (בודק לעצמו סכין לשחיטה)" (עירובין סג ע"א); "אמר רבא: צורבא מרבנן דלא נפישא ליה חמרא – ליגמע גמועי (בלגימות נסות). רבא, אכסא דברכתא אגמע גמועי (רש"י – דרך שביעה משום חיוב מצוה)" (סוכה מט ע"ב); "אמר רבא: שרי ליה לצורבא מרבנן למימר: צורבא מרבנן אנא, שרו לי תיגראי ברישא... (רש"י – הקדימו דיני לשל אחרים בשביל כבוד תורתך)" (נדרים סב ע"א); "אמר רבא: שרי ליה לצורבא מרבנן למימר לא יהיבנא אכרגא (איני נותן מס)... ואמר רבא: שרי ליה לצורבא מרבנן למימר עבדא דנורא אנא לא יהיבנא אכרגא (מותר לו אף לשקר ולומר שהוא עובד עבודה זרה ולכן הוא פטור ממס)" (שם ע"ב). ועיינו עוד: נידה יז ע"א; סנהדרין פו ע"א (בעניין מקרי דרדקי).

⁴² סנהדרין צט ע"ב.

⁴³ מהרש"א, חידושי אגדות, סנהדרין, צט ע"ב, ד"ה ושומר כאלו עשאו לעצמו.

'מבית ומחוץ תצפנו' (שמות כה, יא), אמר רבא: כל תלמיד חכם שאין תוכו כבור – אינו תלמיד חכם.⁴⁴

רבא מדגיש שאין לקבל מציאות של תלמיד חכם שאינו מתוקן במידותיו. וכך הוא אומר בהמשך הגמרא שם, בדיון על מי שעוסקים בתורה ואין בהם יראת שמים:

אמר להו רבא לרבנן: במטותא מיניכו, לא תירתון תרתי גיהנם.⁴⁵ אמר רבי יהושע בן לוי: מאי דכתיב: 'וזאת התורה אשר שם משה' (דברים ד, מד)? זכה – נעשית לו סם חיים, לא זכה – נעשית לו סם מיתה. והיינו דאמר רבא: דאומן לה – סמא דחייא, דלא אומן לה – סמא דמותא.

[תרגום והסבר: אמר להם רבא לחכמים: בבקשה מכם, אל תירשו (מלשון ירושה) פעמים גיהנם... וזהו שאמר רבא: מי שמאומן בה (עוסק בה מתוך אהבה והזדהות) – סם החיים, מי שלא מאומן בה (שאינו מפנים את ערכיה של התורה) – סם המוות].

במסכת שבת אנו מוצאים עצות שמעניק רבא למי שרוצה שהוא ובניו וחתניו יהיו תלמידי חכמים:

אמר רבא: דרחים (מי שאוהב) רבנן – הוו ליה בנין רבנן, דמוקיר (מי שמכבד) רבנן – הוו ליה חתנוותא רבנן, דדחיל (מי שיגרא) מרבנן – הוא גופיה הוי צורבא מרבנן (הוא עצמו יהיה תלמיד חכם), ואי לאו בר הכי הוא (ואם אינו ראוי לכך) – משתמען מיליה (נשמעים דבריו) כצורבא מרבנן.⁴⁶

ז. בחזרה לאגדתא

ייתכן שהוויכוח בין רבא לרב דימי מנהרדעא על דרכי החינוך רמוז בשאלה ה'מוזרה' כביכול ששואל רב אדא בר אבא את רב דימי. המחלוקת בין רב דימי מנהרדעא לרבא מתרחשת, ככל הנראה, כאשר כל אחד במקומו ואין האחד מכיר את חברו. רבא שמע את שמעו של התלמיד החכם הצעיר, ושמע גם על שיטתו החינוכית החולקת עליו. והנה הוא בא לעיירתו. רבא שולח את תלמידו החריף, רב אדא בר אבא, על מנת לתהות על קנקנו של רב דימי. רב אדא, כתלמיד נאמן של רבא, מנסה להכשיל את רב דימי בשאלה מסובכת ומורכבת. למעשה, כפי שטוענים כבר הראשונים, דין זה, שנראה במבט ראשון מסובך, הרי הוא בעצם פשוט בתכלית. וכך כותב הרשב"א:

יש מי שפירש דדוקא שבלע הכפיפה בעא מיניה, ומשום הכי כי לא אהדר ליה איקפד עליה, דהוא ליה למימר דאינה עולה מידי טומאתה, דתנן: 'כל הכלים

⁴⁴ יומא עב ע"ב.

⁴⁵ רש"י ד"ה תרתי גיהנם: "להיות יגעים ועמלים בתורה בעולם הזה ולא תקיימוה, ותירשו גיהנם בחייכם, ובמותכם לא תירשוה".

⁴⁶ שבת כג ע"ב.

יורדין לידי טומאתן במחשבה ואין עולין מידי טומאתן אלא בשינוי מעשה'
(משנה כלים כה, ט).⁴⁷

לפי פירוש זה, המענה לשאלה הזאת היה צריך להיות ממשנה מפורשת. אם הכפיפה המצרית היתה טמאה, הרי שאינה עולה מטומאתה אלא על ידי שינוי מעשה, ורב דימי היה אמור לענות לשאלה זו בפשטות, על פי המשנה.⁴⁸ וכיון שלא ידע את התשובה הפשוטה הזו, והראה בכך שאינו בקי במשנה, לכן "לא נקטו ליה שוקא".

בין רבא לרב דימי מנהרדעא יש פער לא קטן. מהמעשה הזה נראה שרבא היה מבוגר מרב דימי, והוא היה גם תלמיד חכם מפורסם הרבה יותר ("מאריה דתלמודא טפי מרב דימי", כלשון מרן רבי יוסף קארו⁴⁹). רבא מוזכר בתלמוד למעלה מחמשת אלפים פעם (!), ואילו רב דימי מנהרדעא – פחות מעשרים פעמים.

ייתכן שהמבחן שרבא אדא מעמיד בו את רב דימי, מהווה המשך לוויכוח שהתרחש קודם לכן. כך אולי ניתן להבין את דבריו של רבא אדא:

טפח ליה בסנדליה, אמר ליה: בין דידי לרבא איכא טובא, מיהו על כרחך אנא רבך ורבא רבה דרבך!⁵⁰

רבא אדא כביכול אומר לרב דימי, איך אתה מהין לחלוק על רבא בנושא כל כך חשוב, כאשר אינך יודע לענות על שאלה כה פשוטה! אולם נראה שיש כאן גם טענה עניינית כלפי רב דימי. אתה, שהנך בעד הדקדקות ונגד ה'גירסא' והבקיאות, ראה לאן מביאה הדקדקות, שאפילו משנה מפורשת אינך יודע! התוצאה המעשית של הוויכוח – אי-נקיטת השוק עבורו, שגורמת לרב דימי להפסיד את גרוגרותיו – אומרת למעשה: אפילו תלמיד חכם אינך יכול להיחשב במקומנו, כיון ששיטתך בלימוד התורה והוראתה אינה עומדת במבחן המציאות. ברור שיחס זה אינו מוצדק כלל וכלל! רב דימי מנהרדעא הוא אכן תלמיד חכם חשוב, גם אם אינו בדרגה של רבא. הביזוי של רב דימי וההפסד של סחורתו אינם מוצדקים כלל. ועל כך קובע רב יוסף שאין ויתור על פגיעתו הקשה ברב דימי.

אולם, כאן נראה, לעניות דעתי, שאנו מגיעים לרעיון המרכזי בסיפור הזה. כאמור לעיל, רב דימי סבר שניתן להעביר מלמד אחד מפני אחר שהוא טוב ממנו. ההנמקה לכך היא: "קנאת סופרים תרבה חכמה". ייתכן שנרמזת כאן הערה חריפה לרב דימי. לשיטתך, שיטת ה'קנאת סופרים', ניתן להעביר מלמד אחד מפני מלמד טוב ממנו. אם כן, גם כאן, כיון שיש תלמידי חכמים גדולים ממך, שהרי אינך יודע תשובה לשאלה שנשאלת, אינך ראוי למכור בשוק במעמד של תלמיד חכם!

⁴⁷ חידושי הרשב"א, בבא בתרא, כב ע"א, ד"ה פיל שבלע כפיפה מצרית.

⁴⁸ רעיינו גם בתוספות, ואצל שניהם עולה אפשרות אחרת, שהשאלה הייתה על הוצין (ענפים) שנעשו כפיפה בתוך מעי הפיל. ואף על פי שהגמרא עצמה (במנחות סט ע"א-ב, ששם מובאת שאלה זו כדיון בגמרא ללא קשר לסיפורנו) לא יישובה קושיא זו, מכל מקום היה על רב דימי כתלמיד חכם להציע את צדדי השאלה, גם אם לא יכול להכריע לגמרי.

⁴⁹ ראו כסף משנה, הלכות תלמוד תורה, ב, ה, ד"ה ומ"ש מוליכין את הקטן וכו', שטוען שהרמב"ם לא הכריע כרב דימי בעניין עדיפות מלמד המדייק עם תלמידיו על פני זה הגורס יותר, למרות שבגמרא הובאה ראייה לשיטתו, כיון שרבא הוא 'מאריה דתלמודא' לעומת רב דימי (השוואה זו נערכת אף לגבי חכמים נוספים שנחלקו ביניהם).

⁵⁰ מעניין שפעם אחרת מופיע ביטוי זה – 'טפח ליה בסנדליה' – בהקשר של רבא ורב שימי מנהרדעא. עיינו בבא קמא לב ע"א.

למהרש"א יש הערה מופלאה על הביטוי המפורסם הזה – "קנאת סופרים תרבה חכמה":

לא אמר קנאת חכמים תרבה חכמה, כי המגיע כבר למעלת החכם לא יתקנא בחבירו והחכמה נוספת בו ממילא, כמו שכתוב: "שמע חכם ויוסף לקח" (משלי א, ה). אבל הסופרים דנקט, הם שעדיין לא הגיעו למעלת החכמים, כמו המקרי דרדקי, קנאתם בחבריהם תרבה להם החכמה להגיע למעלת חכם.⁵¹

לקנאת הסופרים יש מעלה, אבל מעלתה מוגבלת רק למי שלא הגיע למעלת החכם, כי החכם אינו מתקנא בחבירו. כבר רבינו יונה, בפירושו על המשנה באבות האומרת ש"הקנאה ותאוה וכבוד מוציאין את האדם מן העולם", מסביר כעין דברי מהרש"א:

ויש דרך טובה בקנאה, ואם אחרת טובה ממנה, מה שאמרו רבותינו ז"ל: 'קנאת סופרים תרבה חכמה', כי על ידי שרואה חבריו קדושים וחכמים, גם הוא חפץ להיות כמותם, ומפני הקנאה מרבה על חכמתו, וטורח ומוסיף לעשות טובה וללכת בדרך ישרה. אך יותר שוה, אם בלא קנאה חפץ באֵלָה, כי נאום ה' הם.⁵² וזאת היא מלאכת ה'.⁵³ וזהו שאמר שלמה המלך ע"ה: 'וראיתי אני את כל עמל ואת כל כשרון המעשה כי היא קנאת איש מרעהו גם זה הבל ורעות רוח' (קהלת ד, ד). רצה לומר, שגם בעושה המעשה בכשרון, אם מקנאת אדם יעשהו, טובה עושה, ויש בו רעה רבה. כי עושה הראוי מנדבת לבו – הולך באמת ובלבב שלם וחשוב מן העושהו מקנאת אדם כי תעלה על לבו.⁵⁴

אולם אם נתבונן נראה, שאם רב דימי מציג רעיון זה כרעיון תיאורטי, הרי שדווקא רב אדא בר אבא, תלמידו של רבא, מיישם זאת במידה רבה הלכה למעשה. שהרי מה מאפיין את התנהגותו של רב אדא לאורך כל הדרך? הווי אומר 'קנאת סופרים'. מידה זו לא נותרה רק כהנחיה טובה לראשית הדרך של ההתפתחות הלימודית, אלא הפכה לדרך קבע ולאווירה דומיננטית בבית המדרש, וכדברי המשנה באבות: "הקנאה והתאוה והכבוד, מוציאין את האדם מן העולם."⁵⁵ רבא לעומת זאת ראה את לימוד התורה כתהליך ארוך טווח, שלא ניתן להפריד בו בין הלימוד

⁵¹ מהרש"א, "חידושי אגדות", בבא בתרא, כא ע"א, ד"ה דקנאת סופרים תרבה. וראו את דבריו הנפלאים של הרב קוק: "החכמה שמתרבה מתוך קנאת סופרים, כיון שבאה מתוך קנאה, סופה להקרב, וכל רקבון יש בו סרחון, וזאת היא חכמת סופרים שתסרה בעקבתא דמשיחא (ראו משנה סוטה, ט, טו). ועל ידי סרחון זה תתבטל צורתה הקודמת, ויחל להיות מאיר אור הנשמה של החכמה העליונה, העליונה מכל קנאה, שהיא למעלה מחכמת סופרים, היא החכמה שתצא לאור על ידי שיר חדש, ושם חדש אשר פי ד' יקבנו, ויהי כזית הודו וריח לו כלבנון' (הושע יד, ז) ("שמונה קבצים, ב, קסו; אורות, עמ' פב).

⁵² "אלא מפני שציווי ה' הם" (הערת הרב מרדכי ליב קצנלבוך, מסכת אבות – משנת ראובן, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ע, עמ' רכט, הערה 10).

⁵³ "כמו: עבודת ה'. כלומר: העושה כן עובד את ה'. י"ג: וזאת היא מלאכת האדם'. כלומר: זו העבודה שעל האדם לעבוד" (שם, הערה 11).

⁵⁴ פירוש רבינו יונה לאבות, ד, כא. בכיוון זה כתב גם הרשב"ץ בפירושו למסכת אבות: "ויש קנאה שהיא טובה, והיא המקנא בחברו שהוא יותר חכם ממנו ויגע בלימודו להיות כמוהו, ועל זה אמרו רז"ל בהשותפין 'קנאת סופרים תרבה חכמה'. ואף זו הקנאה, אף על פי שהיא טובה, יותר טוב היה שירגיל עצמו בלימוד בלא קנאה אלא מחמת אהבת הלימוד עצמו. ועל זה אמר שלמה ע"ה: 'ראיתי אני את כל עמל ואת כל כשרון המעשה כי היא קנאת איש מרעהו גם זה הבל ורעה רבה' (קהלת ד, ד). רוצה לומר, שאפילו בכשרון המעשה, כשתתערב בו הקנאה הוא רע מאד" (מגן אבות, ד, כא). וכן בדרשת ר"י אבן שועיב לפרשת בהעלותך: "והשלישית, המקנא בהם והולך בדרכיהם כמו קנאת סופרים תרבה חכמה, והיא טובה במקצת, אבל אינה שלימה מאחר שאינו מתעסק בה אלא מקנאה, כמו שאמר שלמה ראיתי וגו' כי היא קנאת איש מרעהו גם זה הבל. והרביעי הלומד מקנאת החכמים ואהבתם, וזו היא המעולה והיא דרך ה'".

⁵⁵ אבות ד, כא.

לבין יראת שמים ותיקון המידות, ורק כך עשויים לגדול תלמידי חכמים מתוקנים במידותיהם ועוסקים בתורה לשמה.⁵⁶

⁵⁶ מהרש"א, **חידושי אגדות**, בבא בתרא, כא ע"א, ד"ה דקנאת סופרים תרבה. וראו את דבריו הנפלאים של הרב קוק: "החכמה שמתרבה מתוך קנאת סופרים, כיון שבאה מתוך קנאה, סופה להקרב, וכל רקבון יש בו סרחון, וזאת היא חכמת סופרים שתסרח בעקבתא דמשיחא (ראו משנה סוטה, ט, טו). ועל ידי סרחון זה תתבטל צורתה הקודמת, ויוחל להיות מאיר אור הנשמה של החכמה העליונה, העליונה מכל קנאה, שהיא למעלה מחכמת סופרים, היא החכמה שתצא לאור על ידי שיר חדש, ושם חדש אשר פי ד' יקבנו, 'ויהי כזית הודו וריח לו כלבנון' (הושע יד, ז)" (**שמונה קבצים**, ב, קסו; **אורות**, עמ' פב). אמנם, הרב קוק רואה גם צד חיובי בקנאת סופרים, שאף על פי שעיקר בניינו הרוחני של האדם צריך להיות מתוכו פנימה, מכל מקום בזכות הקנאה בחברו מתעשר עולמו הרוחני: "קנאת סופרים תרבה חכמה. בלא קנאת סופרים, כל אחד יוצר רק מנטיתו הפנימית, והוגה ולומד רק במה שמטחו רוחו. ברכה גדולה יש בזה, עומק ההוד יוצא הוא דוקא בעמל כשרון שבא מתוך דחיפה פנימית. אבל עושר רוח בא יבא מתוך הרכבות המתילדות מריבוי מקצועות, מידיעות ומסות שונות, ורק מקנאת סופרים יבא האדם לעסוק במקצועות שאין לו כח מושך פנימי אליהם, ומתוך כך תרבה החכמה. אמנם ריבוי זה כמותי הוא, אבל ברכה יש בו גם להאיכות. עד אשר תבוכר הדעה, והעולם ישתכלל מההופעה היחידית של כל כשרון, המתאחדת באחדות הכללית, ואז לא יהיה החזון שכל עמל וכל כשרון המעשה הוא רק קנאת איש מרעהו" (**שמונה קבצים**, ד, פד). וראו עוד: **שמונה קבצים**, ב, ע; ב, קסה; ה, קנב.